

УДК 340.113(038)

БЕСЕДНА Л.Л., старший науковий співробітник НДЦПІ НАПрН України

ВИЗНАЧЕННЯ ЮРИДИЧНОГО ТЕРМІНА ЯК ЕЛЕМЕНТА ЗАКОНОДАВЧОЇ СИСТЕМИ

Анотація. Досліджуються питання визначення понять “юридична мова”, “юридичний термін”, “термінологія законодавства” та їх співвідношення з юридичною термінологією в цілому.

Аннотация. Исследуются вопросы определения понятий “юридический язык”, “юридический термин”, “терминология законодательства” и их соотношения с юридической терминологией в целом.

Summary. The questions of determination of concepts “legal language”, “legal term”, “terminology of legislation” and its correlation with legal terminology on the whole are explored.

Ключові слова: термінологія, терміносистема, юридичний термін, нормативно-правовий акт, мова законодавства.

Дослідження проблеми визначення юридичного терміна як елемента законодавчої системи проводиться в рамках розроблення електронної енциклопедії законодавства України.

Актуальність теми безпосередньо пов’язана з реалізацією Завдань Національної програми інформатизації України та зумовлена цілою низкою законів, указів Президента та розпоряджень Кабінету Міністрів стосовно впровадження новітніх інформаційних технологій та розвитку інформаційного суспільства, зокрема, Указом Президента України “Про розвиток національної словникової бази” № 967 від 07.08.99 р. та розпорядженнями Кабінету Міністрів України № 464-р від 22.11.00 р. “Про першочергові завдання із створення національної словникової бази” № 259-р від 05.05.03 р. “Про затвердження Концепції формування системи національних електронних інформаційних ресурсів” № 140-р від 11.02.09 р. “Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку Національної словникової бази на 2009-2015 роки”, а також Постановою Президії НАН України № 264 від 18.10.06 р. “Про концептуальні засади підготовки Української універсальної енциклопедії” [1 – 5].

Основна мета наукових досліджень полягає в узагальненні визначеного законодавчими нормативно-правовими актами України понятійного апарату термінології законодавства та її подальшого упорядкування.

В основу роботи лягли розробки відомих та сучасних дослідників в області лінгвістики, термінознавства та термінографії.

Проблемами термінології займаються представники багатьох галузей наукового знання: логіки, філософії, лінгвістики та ін., і у кожній з них по-своєму трактується поняття терміна, виходячи з особливостей вирішуваних даною галуззю задач.

У мовознавстві під термінологією у широкому сенсі слова розуміється “частина словарного стану мови, що охоплює спеціальну лексику, вживану у сфері професійної діяльності людей” [6]. Саме на професійну орієнтованість термінології зважає більшість науковців, підкреслюючи її належність до особливої сфери людської діяльності (К. Авербух, Н. Артикуца, Б. Головін, С. Гринев, В. Даниленко, Л. Капанадзе, В. Лейчик, С. Шелов). Але терміну притаманна і суто мовна природа. Існуючі розбіжності з цього питання зводяться до визнання більшої або меншої специфічності змістовної, формальної і функціональної структури терміна.

Провідною проблемою термінознавства є визначення понятійної суті терміна, виявлення того, які саме концепти за структурою, змістом і ступенем конкретності лежать в основі термінологічної номінації і більш всього сприяють фіксації, зберіганню та передачі наукового знання. На вирішення цієї проблеми направлені розробки все нових і нових концепцій як вітчизняних, так і зарубіжних шкіл, але насамперед термін визнається носієм інформації про спеціальне поняття.

Отже, під терміном розуміється слово або словосполучення, яке точно і однозначно визначає чітко окреслене спеціальне поняття в системі будь-якої області знання і яке володіє певними функціями в мові, та його співвідношення з іншими поняттями в межах спеціальної сфери.

Однією з основних задач термінології є представлення терміна як члена системи і поширення системності відповідного предметного знання через системність термінології.

Вищим ступенем організації лексичних одиниць, ніж термінологія є терміносистема – організована на логічному й мовному рівні система спеціальних дефініцій, системний характер якої зумовлений логічними та мовними типами зв'язків. Терміносистема як сукупність термінів окремої галузі органічно входить до складу літературної мови і, незважаючи на самостійність, не є відособленою його частиною, що означає обов'язковість для неї загальних лінгвістичних тенденцій розвитку. З іншого боку, терміносистемі притаманна деяка незалежність в розвитку і навіть можливість впливу на розвиток загальнолітературної лексики. На відміну від термінології, терміносистема формується не разом з розвитком певної науки, а відповідно до етапів становлення теорії цієї науки; проте іноді достатньо наявності лише певної концепції або узагальненої ідеї.

Область права утворює одну з найважливіших складових сучасної цивілізації, а правова концептосфера – одну з фундаментальних форм суспільної свідомості. Сфера вживання мови права не обмежується обслуговуванням вузько спрямованої області, як це відбувається, наприклад, зі спеціалізованою мовою медицини чи фізики, а широко використовується як спеціалістами юриспруденції, так і рядовими членами суспільства.

Під поняттям “юридична мова” розуміється соціально та історично обумовлена система способів і правил словесного вираження понять і категорій, вироблених і застосовуваних з метою правового регулювання поведінки суб'єктів суспільних відносин.

Поняття “юридична лексика” охоплює словарний склад сучасної мови, якою користується законодавець у своїй діяльності. У свою чергу, поняття “юридична термінологія” визначається як сукупність сталих, загальноприйнятих, впорядкованих, уніфікованих, одноманітних і належно оформлених юридичних термінів, використовуваних правотворчою практикою.

Отже, основною одиницею юридичної мови є юридичний термін, який представляє собою слово або словосполучення, вжите в правничій мові “як засіб юридичної техніки, за допомогою якого виражається і закріплюється зміст нормативно-правових приписів держави” [7], і є узагальненим найменуванням правового поняття, що має точний і певний сенс і володіє притаманними терміну характеристиками.

Слід зауважити, що юридична термінологія включає не тільки юридичні терміни, а й термінологічну лексику різних галузей економічної та культурної діяльності, оскільки право регулює широкий спектр суспільних відносин. Всі юридичні терміни, що вживаються в юридичній науці і законодавстві, поділяються на три групи:

1) загальноновживані терміни – прості і зрозумілі терміни, які використовуються в загальноприйнятому значенні при викладі нормативного матеріалу;

2) спеціальні технічні терміни – запозичені з області спеціальних знань терміни, які при використанні необхідно вживати в тому значенні, що закріплено за ними у відповідній галузі науки чи техніки;

3) спеціальні юридичні терміни – терміни, що використовуються для позначення того або іншого юридичного поняття і є економним засобом передачі законодавчої думки.

Останні складають основний і найбільш інформативний пласт законодавства: займаючи відносно невеликий обсяг нормативного тексту, спеціальні юридичні терміни передають основний його смисл. Завдяки їм, за Р. Ієрингом, створюється економія сотні слів. “Термінологічна розвиненість законодавства свідчить про рівень культури законотворчості” (Д. Керімов [8]).

Від співвідношення цих трьох видів термінів у тексті нормативно-правового акту залежить його точність, ефективність і лаконічність: недостатність термінів призводить до ускладнення формулювання і неточного відображення явищ правової дійсності, тоді як перенавантаження нормативного тексту спеціальними юридичними термінами створює певні труднощі для сприйняття закону. “Законодавство за допомогою малої кількості мовних засобів мають вирішувати великі соціальні справи... Мова закону повинна бути якомога зрозумілішою для громадянина, який не має юридичної підготовки, тобто бути популярною і водночас спеціальною” (С. Кравченко [9]).

Зовнішньою формою вираження права є законодавство, яке “взаємодіє з правом за принципом єдності форми і змісту” і є головним засобом реалізації функцій законодавчої влади. Законодавство – це “система нормативних актів, якими регулюються суспільні відносини”. В Україні цей термін вживається у кількох значеннях. У найширшому значенні – це “система законів і постанов ВР України, указів Президента України, постанов, декретів і розпоряджень Кабінету Міністрів України, а також нормативних актів міністерств і відомств, місцевих рад та місцевих державних адміністрацій”. Складовою законодавства є і міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України шляхом прийняття закону про ратифікацію відповідного договору (див. [10]).

Поняття “законодавство” у широкому значенні використовують при здійсненні його систематизації.

Теорія держави і права визначає наступні типи документів, які належать до нормативно-правових актів держави: закони, постанови, нормативні постанови, укази, розпорядження, накази, нормативні накази, рішення, інструкції, положення, вказівки міністра, статuti.

Наказом Мін'юсту України “Про внесення змін до нормативно-правових актів Міністерства юстиції України з питань державної реєстрації нормативно-правових актів” від 02.08.07 р. № 592/5 закріплено наступне трактування поняття “нормативно-правовий акт” – “офіційний письмовий документ, прийнятий уповноваженим на це суб'єктом нормотворення у визначеній законодавством формі та за встановленою законодавством процедурою, спрямований на регулювання суспільних відносин, що містить норми права, має неперсоніфікований характер і розрахований на неодноразове застосування. Прийняття нормативно-правових актів у вигляді листів і телеграм не допускається” [11].

Що стосується мови законодавства як складової простору юридичної мови, то вона є документоорієнтованою мовою текстів нормативно-правових актів, кодифікованих у

більшій своїй частині, які приймаються законодавчими органами країни і складають основу правової системи держави.

Термінологія законодавства потребує особливо пильної уваги, тому що саме в законодавчій мові точність формулювання і вживання термінів відіграє найважливішу роль, бо від цього залежить ефективність дії правових норм. Терміни покликані сприяти найбільш точному, стислому і інформативному викладу змісту нормативних правових актів. Як зазначає Н. Артикуца, “...ступінь розробленості й упорядкування, стан і глибина наукового вивчення правничої термінології – це показники розвитку держави, суспільства, нації, національної свідомості й правосвідомості” [12].

Спеціалісти ще й досі не дійшли спільної думки щодо співвідношення понять нормативної правової термінології та юридичної термінології в цілому. Деякі з учених-правознавців, розглядаючи юридичні терміни, ототожнюють їх з термінологією нормативних правових актів або термінологією законодавства (С. Алексєєв, А. Піголкін), деякі взагалі не проводять розмежування між вказаними категоріями (наприклад, Т. Рахманіна).

С. Хижняк виділяє у складі юридичної термінології термінологію права (закону) як термінологію правозастосовуваної практики і термінологію правознавства (юриспруденції) як термінологію правової доктрини, які розрізняються за сферами функціонування, ступенем складності і часом виникнення [13]. І хоча подібна позиція представляється найбільш виваженою, у автора відсутня визначеність поняття термінології права, яка ототожнюється ним з термінологією закону та термінологією правозастосовуваної практики, що є недоліком подібного підходу.

С. Магомедов розділяє нормативно-правові та юридичні терміни, пропонуючи позначати як нормативно-правові спеціальні юридичні поняття, вироблені законодавцем [14]. Але терміни можуть бути вироблені представниками правової науки, а вже потім використані в текстах нормативно-правових актів. Крім того, таке розуміння може привести до ситуації, коли термін виникне раніше поняття, пов’язаного з наявністю певного правового явища, що недопустимо.

Л. Фоміна вважає, що юридичну термінологію можна розділити на дві групи залежно від сфери застосування: термінологію правової доктрини і термінологію юридичної практики. Далі, виходячи з існуючого у правовій доктрині розподілу правових актів на нормативні правові, правозастосовувані та інтерпретаційні акти, вона пропонує розділити юридичну термінологію на три відповідних групи – термінологію нормативних правових актів (нормативну правову термінологію), правозастосовуваних актів та інтерпретаційних актів [15]. Проте на практиці дуже важко розмежувати вказані види юридичної термінології, тому подібний розподіл є багато в чому умовним, хоча і існують терміни, що вживаються або тільки в конкретному різновиді правових актів, або в наукових творах.

Підбиваючи підсумок, можна визначити нормативно-правові терміни (терміни нормативних правових актів) як “слова або словосполучення, покликані точно позначати юридичні поняття в нормативних правових актах” [15]. Система нормативних правових термінів утворює термінологію законодавства.

Юридична практика виробила науково обґрунтовані та апробовані вимоги (характеристики) до термінів, використовуваних у законодавстві:

– точність і наявність дефініції: кожний термін повинен містити визначення, яке якнайповніше й найточніше передає суть позначеного ним поняття, чітко його окреслюючи та обмежуючи;

– системність: кожний термін повинен входити до певної терміносистеми, в межах якої він має конкретне термінологічне значення і відношення з іншими пов’язаними з ним термінами;

– тенденція до однозначності: в межах своєї терміносистеми термін повинен позначати тільки одне поняття, щоб уникнути багатозначності та омонімії;

– вживання слів і виразів зазвичай у вузчому або спеціальному значенні в порівнянні з їх значенням при вживанні в загальнолітературній мові;

– стислість (лаконізм) і економічність законодавчого стилю: термін повинен мати раціональну довжину, але слід зауважити, що беззастережне слідування вимозі стислості може призвести до порушення норм мови;

– дериваційна здатність: можливість утворювати похідні терміни на основі наявного за участю одиниць нижчого рівня (суфіксів, префіксів, флексій);

– мовна правильність: забезпечення внутрішньомовної гармонії термінології із загальною структурою національної мови;

– нейтральність: відсутність емоційно-експресивного забарвлення;

– стабільність і стійкість термінології.

Але, незважаючи на чітко окреслені вимоги, на практиці не завжди вдається їх дотримуватись. Натепер існують наступні проблеми, пов’язані із застосуванням нормативної правової термінології в текстах нормативно-правових актів:

– відсутність логічного і послідовного формування понятійного апарату чинного законодавства;

– наявність неузгодженості в застосуванні термінів законодавцями;

– відсутність однозначності (єдності) у використанні нормативних правових термінів, особливо в текстах нормативно-правових актів, прийнятих на різних рівнях правотворчої діяльності, які знаходяться між собою у ієрархічному зв’язку (закон – підзаконний акт): наявність в нормативно-правових актах різних визначень одних і тих же понять створює певні складнощі для тлумачення та практичної реалізації закладених в них норм;

– наявність неточностей у визначенні термінів, змішення понять: деякі терміни не отримують чіткої дефініції у нормативно-правових актах, або наявні визначення недостатньо адекватно відображають зміст відповідного юридичного поняття;

– наявність синонімії: позначення одного правового явища різними термінами, що можуть нести різне смислове навантаження, ускладнює адекватне розуміння змісту нормативно-правового акта;

– випадки полісемії та омонімії термінів: наявність у терміна декількох зв’язаних між собою значень у випадку полісемії або графічний і фонетичний збіг термінів, що виражають різні, ніяк не зв’язані між собою поняття, у випадку омонімії можуть призвести до різного інтерпретування термінів і вносити плутанину в їх з’ясування;

– випадки використання в якості термінів слів з яскраво вираженим експресивним і емоційним забарвленням: стилістична нейтральність мови законодавства зумовлює так звану “холодність тону” – офіційність і нормативність стилю, відмову від прийомів риторичного посилення або ослаблення експресії;

– надмірне вживання термінів іншомовного походження, особливо русизмів, влучно названих С. Караванським “советизмами”: унормувати термінологію сучасного українського законодавства можна лише виходячи із засади відродження української мови загалом;

– застосування лінгвістично і стилістично неправильних, немилозвучних термінів: необхідно дотримуватися внутрішньомовної гармонії термінології в текстах нормативно-правових актів.

Дані проблеми у використанні нормативної правової термінології набувають особливої значущості у зв'язку із збільшенням ролі інформаційних технологій у всіх видах юридичної практики, широким використанням довідкових правових систем, електронних термінологічних словників, що вимагають відповідності нормативних правових термінів певним нормам.

Подоланню існуючих недоліків нормативної правової термінології покликана сприяти її уніфікація, направлена на створення несуперечливої системи термінів, що містяться в нормативно-правових актах чинного українського законодавства.

Практична термінологічна діяльність направлена на обґрунтування вибору оптимальних, найбільш відповідних своїй меті термінів і визначення їх значень. Але задачі, що стоять перед розробниками термінологічної системи на базі вилучення термінів із текстів нормативно-правових актів, частково відрізняються від задач створення, наприклад, тезауруса, який зазвичай відіграє роль інформаційно-пошукової мови документів, або фахових словників, які потребують добору термінів з кількох потенційних синонімів, утворення омонімів для відтворення потрібного відтінку значення при відсутності потенційних термінів або творення нового слова-терміна (простого чи складного) з кореневих мовних основ згідно із законами словотворення, надаючи йому за допомогою відповідних префіксів та суфіксів потрібного відтінку в значенні.

Терміни, використані у тому або іншому нормативно-правовому акті, здебільшого визначаються тим же самим нормативно-правовим актом, законодавчо закріплені та володіють правовим статусом. Тому замість проблеми вибору термінів перед розробниками термінологічної системи законодавства стоять наступні задачі:

- упорядкування визначеного законодавчими нормативно-правовими актами України понятійного апарату термінології законодавства;
- необхідність вірного і точного тлумачення термінів для практичного застосування законів та інших нормативно-правових актів з метою запобігання помилок і уникнення складнощів при роз'ясненні закладених у них правових норм;
- необхідність дотримування смислової однозначності при використанні одного і того ж терміна в текстах різних нормативно-правових актів;
- необхідність уточнення смислу окремих неясних термінів, що вживаються у відмінному від загальноприйнятого значенні, для забезпечення одноманітності в їх розумінні шляхом визначення дефініцій;
- можливість аналізу існуючої нормативної термінології на предмет дублювання, суперечностей, прогалин та інших вад з метою їх подальшого усунення;
- необхідність гармонізації і взаємної ув'язки термінів і терміносистеми на національному і міжнародному рівнях, важливість інтенсивнішого впровадження міжнародних і європейських стандартів, що останніми роками набуває все ширшого значення.

Використана література

1. Про розвиток національної словникової бази : Указ Президента України від 07.08.99 р. № 967. – Режим доступу : [//www.zakon.nau.ua/doc](http://www.zakon.nau.ua/doc)
2. Про першочергові завдання із створення національної словникової бази : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 22.11.00 р. № 464-р. – Режим доступу : [//www.rada.gov.ua](http://www.rada.gov.ua)

3. Про затвердження Концепції формування системи національних електронних інформаційних ресурсів : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 05.05.03 р. № 259-р. – Режим доступу : [//www.rada.gov.ua](http://www.rada.gov.ua)
4. Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку Національної словникової бази на 2009-2015 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 11.02.09 р. № 140-р. – Режим доступу : [//www.rada.gov.ua](http://www.rada.gov.ua)
5. Про концептуальні засади підготовки Української універсальної енциклопедії : Постанова Президії Національної академії наук України від 18.10.06 р. № 264. – Режим доступу : [//www.search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/MUS4927.html](http://www.search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/MUS4927.html)
6. Володина М.Н. Термин как средство специальной информации / М.Н. Володина. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1996. – 74 с.
7. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 6: Т – Я, 2004. – 768 с.
8. Керимов Д.А. Культура и техника законотворчества / Д.А. Керимов. – М. : Юрид. лит., 1991. – 158 с.
9. Кравченко С. Про стиль законодавства // Право України. – 1998. – № 3. – С. 62.
10. Великий енциклопедичний юридичний словник ; за ред. акад. НАНУ Ю.С. Шемшученка. – К. : Юридична думка, 2007. – 992 с.
11. Про внесення змін до нормативно-правових актів Міністерства юстиції України з питань державної реєстрації нормативно-правових актів : Наказ Мін'юсту України від 02.08.07 р. № 592/5. – Режим доступу : [//www.rada.gov.ua](http://www.rada.gov.ua)
12. Артикуца Н. Проблеми і перспективи вивчення юридичної термінології // Право України. – 1998. – № 4. – С. 56-57.
13. Хижняк С.П. Правовая терминология и проблемы ее упорядочения // Правоведение. – 1990. – № 6. – С. 67-71.
14. Магомедов С.К. Унификация терминологии нормативных правовых актов Российской Федерации : дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук. – М., 2004. – 154 с. – Режим доступу : [//www.dissercat.com](http://www.dissercat.com)
15. Фомина Л.Ю. Унификация нормативной правовой терминологии : дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук. – Саранск, 2006. – 187 с. – Режим доступу : [//www.dissercat.com/.../unifikatsiya-normativnoi-pravovoi-terminologii](http://www.dissercat.com/.../unifikatsiya-normativnoi-pravovoi-terminologii)

~~~~~ * * * ~~~~~